

УДК 271.2-27-878.4-67(438) "15/16"

ЧЕСЬКИЙ РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ І ПРАВОСЛАВ'Я: СТОРИНКА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

Український католицький університет
вул. Свенціцького, 17, Львів, 79011, e-mail: doc_lub@ukr.net
Кафедра церковної історії

У статті висвітлюється тема діалогу між православними і протестантами, зокрема на східних землях Речі Посполитої наприкінці XVI–на початку XVII ст. Показана роль у цьому діалозі гуситів і чеських братів, які вважали свою програму церковної реформи близькою до історичних і культурних традицій православ'я.

Ключові слова: гусити, чеські брати, Православна Церква, Київська митрополія.

Історія чеського реформаційного руху, який активізував національно-культурне відродження західно- і східнослов'янських народів Нового часу, становить сталий дослідницький інтерес. У багатьох наукових студіях особлива увага приділяється конфесійній специфіці гусизму, який, вийшовши з католицизму, зберіг чимало спільного з Західною та Східною церквами і водночас став своєрідним попередником протестантизму. На думку сучасних істориків, чеський реформаційний рух XV ст. насправді був спробою церковної реформи¹, спрямованої на відновлення доктринальних засад і літургійної практики раннього – нерозділеного – християнства², а також на формування національної Церкви з елементами самоврядування, зі своїми культурними традиціями і мовою. Реформаторський вектор зумовив екуменічний потенціал не лише раннього гусизму, а й чеськобратської церковної спільноти³. Остання, через переслідування на батьківщині, шукала притулку в інших державах, зокрема у Польській

¹ Див.: *Pelikan J.* The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine. Chicago, 1984. Vol.4: Reformation of Church and Dogma. 1300–1700. P.75–126; *Lochman J. M.* Living Roots of Reformation. Augsburg, 1979. P.3–16, 21–35; *Atwood C. D.* The Theology of the Czech Brethren from Hus to Comenius. Harrisburg, 2009. P.71–96.

² Програма гуситської реформи, висунута ідеологом чеської Реформації Яном Гусом і поміркованою течією чашників (їх ще називали калікстинцями (лат. calix – чаша, чеськ. Kalíšníci) чи утравкістами (лат. utraque species – під двома видами), вимагала скасування земельних володінь німецького духовенства у Чехії, безкорисливості Церкви, секуляризацію церковних і монастирських земель, моральну відповідальність кліру, причащення мирян хлібом і вином. Виступ проти гусизму Апостольської столиці зумовив утворення у ньому руху таборитів, які проголосили ідеї, що їх у XVI ст. взяло на озброєння радикальне крило протестантської Реформації (анабаптисти, меноніти): йшлося не просто про реформу Церкви, а про повний перегляд її функцій, насамперед щодо посередництва між Богом і людиною у справі спасіння. Як наслідок: таборити заперечили церковні таїнства (крім тих, що їх заповідав Христос у Біблії), сакральну сутність священства й запропонували ідею Церкви як спільноти "святих", котрі отримали спасіння через особисте увірування в Господа.

³ До початку XVI ст. громади чеських братів сповідували помірковані ідеї Яна Гуса (визнання авторитету Біблії вищим за авторитет папи і церковних соборів, викриття зловживань у практиці індульгенції, засудження симонії, повернення до національних мови і традицій у літургії та духовному житті) і Петра Хельницького (проповідь непротивлення злу насиллям, розуміння Церкви як братерської спільноти у душі раннього християнства). Внаслідок переслідувань і поступового зближення з лютеранством і кальвінізмом, чеськобратський рух на зламі XVI–XVII ст. еволюціонував у протестантське відгалуження моравських (богемських) братів, або гернгутерів.

Короні. Тут у другій половині XVI ст. чеські брати проявили активність у налагодженні діалогу з протестантами (Сандомирська угода 1570 р. з лютеранами і кальвіністами). На східних землях Речі Посполитої чеські реформатори прагнули зближення з мирянськими і духовними колами Київської Церкви, для чого, на їх думку, були історичні (вплив просвітництва святих Кирила і Мефодія на все православне слов'янство) і доктринальні (особливості східного християнства⁴) підстави.

У сучасному релігійному житті екуменічні процеси актуалізують питання міжцерковних відносин, висвітлення їх у конкретному історико-культурному контексті. Особливу увагу привертають до себе ці відносини у порубіжних регіонах, де Західна і Східна церкви здавна співіснували і взаємодіяли. Щодо України дослідників цікавить, переважно, Берестейський собор 1596 р. та унія між Апостольською столицею і Київською Церквою. Менш вивченим залишається діалог православних і протестантів. Ця сторінка церковного життя XVI–XVII ст. висвітлена в деяких дореволюційних і сучасних працях, присвячених, зокрема, кільком православно-протестантським соборам у Речі Посполитій⁵. Чільне місце на них посіли ті діячі чеськобратського руху, які були прихильниками унії з православними. Досі участь чеських братів у цих соборах розкрита вкрай недостатньо. Цим і зумовлене звернення до даної теми, що потребує, передусім, визначення її історичних передумов.

Духовні корені своєї еклезиології гусити вбачали, насамперед, у кирило-мефодіївській традиції, якої дотримувалися морави, чехи, богемці часів прийняття християнства. Солунські брати впровадили церковнослов'янську мову у богослужіння і біблійну літературу, поєднали елементи католицької і православної культур у богословській (твори отців Східної і Західної церков) і літургійній творчості (чин святого Василя Великого у поєднанні з уставом святого Бенедикта Нурсійського). В XI ст. кирило-мефодіївську спадщину у Чехії зберігали ченці Сазавського монастиря, відомого своєю просвітницькою діяльністю, церковнослов'янськими перекладами богослужбових текстів. У Сазаві шанувались руські князі-мученики Борис і Гліб, є припущення про його зв'язки з Києво-Печерським монастирем. За імператора Священної Римської імперії німецької нації Карла IV 1347 р. у Празі засновано Еммауський монастир, в якому шанувались Кирило і Мефодій, отець Західної Церкви Ієронім Страдонський, празький єпископ Войтех, ігумен Сазавської обителі Прокоп, а також на певний час було відновлено слов'яномовну літургію⁶. Духовний універсалізм Риму та німецька

© Любашенко В., 2012

⁴ У ранньому християнстві поняття апостольської кафедри (її заснування першими учнями Ісуса Христа) покладено в основу пентархії (системи старшинства п'яти патріархів). Єпископський престол у Римі, походження якого Західна Церква пов'язує з апостолом Петром, обраного Христом на особливе служіння, претендує на першість у Вселенській Церкві. Будучи єдиною на Заході апостольською кафедрою, Рим фактично утвердив свою владу в усій католицькій Європі, призвівши до її культурного універсалізму. На православному Сході існувало чотири апостольські кафедри – у Константинополі, Александрії, Антіохії, Срусалімі, які здійснювали євангелізацію сусідніх народів. Після того як “Новий Рим” став, завдяки імператору Костянтину Великому, “царствующим градом”, константинопольський єпископ отримав “перевагу честі” після римського (3-тє правило II Вселенського собору, 381 р.). Новий статус Константинополя, однак, не позбавив інші православні кафедри самостійності (принцип автокефалії), потенціалу до самовираження і звернення (особливо у східнослов'янських землях) до національної культури.

⁵ *Lukaszewicz J.* O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce. Poznań, 1835; *Ejusdem.* Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842. T.1; *Соколов И.* Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. Москва, 1880; *Kempa T.* Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku // *Zapiski Historyczne.* Toruń, 1997. Nr.42. S.39–52; *Ejusdem.* Wobec kontrreformacji protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007; *Liedke M.* Szlachta ruska Wielkiego Księstwa Litewskiego a reformacja. Cz. I: recepcja nowych konfesji // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* Białystok, 2002. T.18. S.21–50; *Ejusdem.* Szlachta ruska Wielkiego Księstwa Litewskiego a reformacja. Część II: przyczyny przyjmowania nowych wyznań, aktywność reformacyjna oraz motywy porzucania konfesji protestanckich // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* 2003. T.19. S.54–76.

⁶ *Пальмов И. С.* Мануальник Вячеслава Коранды как источник для характеристики религиозно-реформаторских идей чешского утравизма второй половины XV века // *Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности.*

експансія активізували національно-визвольні процеси і культурне відродження у Чехії, котре висунуло ідею церковної реформи.

На думку деяких істориків, ще до Констанцького собору (1414–1418) і страти Яна Гуса гусити шукали зближення з Православною Церквою, яка, на їхню думку, зберегла засади “чистого” апостольського християнства⁷. Сподвижник Гуса – чеський педагог і церковний діяч Ієронім Празький – також вважав православ'я найближчим до гусизму⁸. Відтак, виношував план об'єднання двох церков. У 1410 р. Ієронім виїхав до Польщі на запрошення короля Владислава II Ягайла взяти участь у розбудові Краківського університету⁹. У 1413 р. правитель Великого князівства Литовського Вітовт Кейстуович, який патрунував православних¹⁰, дозволив Ієроніму приїхати до Литви. Перебуваючи у Вільно, Вітебську, Пскові¹¹, чеський діяч ревню агітував за реформу та утворення єдиної християнської Церкви для східних і західних слов'ян, що викликало невдоволення не лише віленського католицького єпископа, а й місцевих язичників¹². Натомість, князь Вітовт, який мріяв про єдину державу, що спиратиметься на єдину Церкву, прихильно поставився до місії Ієроніма¹³.

Переслідування гуситів імперською владою і Римом ще більше налаштувало їх на зближення з православними. У 1420 р. до Вільна прибула делегація з Праги, котра запропонувала князю Вітовту чеську корону¹⁴. Гусити сподівалися на підтримку литов-

Санкт-Петербург, 1905. С.170–173; *Pekař J.* O smyslu českých dějin. Praha, 1990; *Плециньский А.* Кирило-мефодіївські традиції у середньовічній Чехії та ідеологія королівської влади Пшемисловичів // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2003. Вип.53. С.19–26; *Klápště J.* Proměna českých zemí ve středověku. Praha, 2005; *Šmahel F.* Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje. Praha, 2008.

⁷ Навіть більше: “Гус, за суттю свого вчення, не був протестантом; він був православним...” (*Гильфердинг А.* Очерки истории Чехии // *Его же.* Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1868. Т.1. С.365). Щоправда, автор має тут на увазі радше саме поняття “православ'я”: кальку з грец. *orthodoxia* – буквально “правильне вчення”, “правильне славлення”. Про зацікавлення гуситів православною вірою та їхні спроби зближення зі Східною Церквою див.: *Елагин В. А.* Об “Истории Чехии” Франца Палаццокого // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских. Москва, 1848. №8. С.1–44; *Новиков Е. П.* Православие у чехов // Там же. 1848. №9. С.1–96; *Бильбасов В. А.* Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером. Санкт-Петербург, 1869.

⁸ Відомо, що Ієроніма Празького засуджено Констанцьким собором на спалення за сповідання визнаних перед тим сретичними учень англійського реформатора Джона Вікліфа та Яна Гуса. Водночас під час обговорення справи Ієроніма у Констанці порушувалося питання його місії у Великому князівстві Литовському, і присутні висловили обурення його причащенням у “схизматиків”. Див.: *Helfert J. A.* Hus und Hieronymus. Prag, 1853; *Новиков Е. П.* Гус и Лютер. Критическое исследование. Москва, 1859. Ч.1; *Hus a Jeronym v Kostnici: Výbor uspořádal, texty k vyd. připravila, poznámkami a slovníčkem / Opatřila M. Nedvědová.* Praha, 1953; *Loomis L. R.* The Council of Constance. New York and London, 1961; *Decrees of the ecumenical councils / Ed. by Tanner N. P., Alberigo G., Dossetti J. A., Ioannou P.-P., et al.* London, 1990. Vol.1; *Stump Ph.* The Reforms of the Council of Constance (1414–1418). Brill, 1994; *Verkholantsev J.* Ruthenica Bohemica: Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland. Wien, 2008; *Šmahel F.* Život a dílo Jeronýma Pražského: zpráva o výzkumu. Prague, 2010. Цей факт привернув увагу багатьох, зокрема й українських, істориків: “Деякі подробиці процесу..., давно завважені дослідниками, кидають дуже яскраве світло, як представники чеського руху підчеркували своє прихильне становище до східної церкви... і викликали велику вдячність православних, що склали Ієронімові великі дари за таку підтримку, – і Єронім не заперечував цього” (*Грушевський М.* Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Львів, 1925. С.8).

⁹ *Lukaszewicz J.* O kościolach braci czeskich. S.9–10.

¹⁰ На думку деяких авторів, великий князь намагався зупинити протистояння між православними і католиками, яке посилювалося у Великому князівстві Литовському після Кревської унії (1385 р.). “Вітовт старався зрівняти їх даруванням... однакової свободи і пільг... прагнучи в такий спосіб змінити внутрішній лад у Литовському князівстві” (*Барбашев А.* Вітовт і його політика до Грюнвальдської битви (1410 г.). Санкт-Петербург, 1885. С.9). А ще дослідники відзначають релігійну толерантність Вітовта, наводячи приклади його покровительства свреям (*Бершадский С. А.* Литовские евреи. Санкт-Петербург, 1883. С.177).

¹¹ *Новиков Е. П.* Гус и Лютер. С.27, 38; *Гильфердинг А.* Очерки истории Чехии. С.359.

¹² *Aeneas Sylvius, Pontif. Rom. M. Pius II.* De' Polonia, de Lithuania, de Ruthenis, de Livonia, de Pruthenis // *Joannis Pistorii.* Polonicae historiae corpus. Basileae, 1582. Т.2. Р.3–4; *Первольф И.* Славяне, их взаимные отношения и связи. Варшава, 1890. Т.3. Ч.1. С.39–44.

¹³ *Соколов И.* Отношение протестантизма. С.246.

¹⁴ Після смерті Карла IV влада у Чехії перейшла до його старшого сина Вацлава IV, який внаслідок політичної і церковної боротьби в країні був позбавлений у 1400 р. імператорського трону. 1410 р. королем Чехії і новим

ського володаря як впливового європейського діяча¹⁵, одного з переможців Грюнвальдської битви (1410 р.). І Вітовт надав їм військову допомогу: вислав до Чехії збройні загоны на чолі зі своїм племінником Жигимонтом Корибутовичем, сином удільного литовського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича¹⁶. На боці гуситів воювали також руські шляхтичі, представник князівського роду Острозьких Федько Федорович у 1422–1438 рр. навіть очолював загоны чеських повстанців під іменем “Фрідерік, князь руський”¹⁷. Натомість, польський король Владислав пристав до антигуситської коаліції: у 1424 р. він видав Велонський декрет (підтверджений на варшавських сеймах 1430, 1432, 1433, 1434 рр.), за яким допомога гуситам прирівнювалась до антидержавного злочину¹⁸. Декрет 1439 р. підтверджено на провінційних сеймах у Мостиськах і Кам’яниці-Подільському¹⁹.

У середині XV ст. контакти між Прагою і столицею Східної імперії ромейв продовжувались. Це засвідчують документи, оприлюднені в XVII ст. єрусалимським патріархом Досифеєм II Нотаром²⁰. З них дізнаємося про приїзд до Константинополя наприкінці 1451 р. празького посольства Константина Ангеліка²¹, який привіз “Чеське сповідання віри”²² як доказ його спільності зі вченням Східної Церкви. У символі, дійсно, прочитувалися ідеї, близькі православ’ю: заперечення абсолютного примату Риму в християнському світі, неприйняття главенства папи над Церквою; прихильність до традицій давньої Церкви, писань раннях отців і принципу апостольського спадкоємства; причастя під обома видами і трактування Євхаристії як Таїнства²³. Приїзд чехів прихильно сприйняли в Константинополі, побачивши у ньому “знак майбутнього плоношення” Церкви на Заході²⁴: 18 січня 1452 р. їм було відправлено письмову відповідь, підписану митрополитами – нікомедійським Макарієм, тирновським Ігнатієм, філіппопольським Йосифом, дияконами Сильвестром Сіропулом і Теодором Агалліаном,

імператором став його молодший брат, угорський король Сигізмунд (Зигмунд) I. Чеські патріоти не прийняли Сигізмунда за його прониємську політику і видачу ним Яна Гуса Констанцькому соборові. Внаслідок перемоги гуситів над імператорськими і папськими військами сейм у Чеславі 1421 р. позбавив Сигізмунда чеської корони. Спочатку чехи пропонували її польському королю Владиславу Ягайлу. Але прокатоліцька політика останнього змусила їх шукати нового претендента на чеський престол (*Malczyńska E. Ruch husycki w Czechach i w Polsce. Warszawa, 1959; Kejr. J. Husité. Praha, 1984*).

¹⁵ З одного боку, Вітовт вів масштабну східну політику: диктував свою волю Новгороду і Пскову, нападав на землі Московського князівства і, відібравши у татар південне Поділля, розширив свої володіння від верхів’я Оки до Чорного моря. З другого боку, князь брав активну участь у політичних справах Німеччини, Угорщини, Чехії, у стосунках Рима і Константинополя (*Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1915, 2004; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. Москва, 1963; Prochaska A. Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. Wilno, 1914; Lowmiański H. Witold wielki książę litewski. Wilno, 1930; Kosman M. Wielki książę Witold. Warszawa, 1967* та ін.).

¹⁶ *Prochaska A. Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech // Rozprawy akademii Umiejętności. Kraków, 1877–1878. Nr. 87–88 S. 147–283; Rynarzewski M. Książę namiestnik, książę-banita. Z życia i działalności Zygmunta Korybutowicza // Teki Historyka. Warszawa, 2007. Nr. 30–31. S. 201–206.*

¹⁷ *Dobner G. Monumenta historica Böhemiae. Praga, 1774. T. 1, P. 142–147; T. 4. P. 73, 162; Palacký F. Geschichte vom Bohman. Prague, 1865. T. 3. S. 299–301; Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do r. 1454) / Oprac. R. Heck, E. Malczyńska. Wrocław, 1953. S. 114, 184; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 90; Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. Київ, 1996. С. 56–58.*

¹⁸ *Łukaszewicz J. O kościołach braci czeskich. S. 11–13; Ruch Husycki w Polsce. S. 85, 90.*

¹⁹ *Розов В. Исторический обзор сеймовых конституций и королевских декретов (бывшей) польской Речи Посполитой касательно диссидентов // Труды Киевской духовной академии. 1867. Кн. 2. С. 186.*

²⁰ *Salač A. Constantinople et Prague en 452 (Cañhrad a Praha r. 1452). Prague, 1958. P. 25–61; Todt K. P. Dositheos II. von Jerusalem // La Théologie byzantine et sa tradition. II (XIIIe–XIXe s.) / Sous la direction de C. G. Conticello et V. Conticello. Turnhout, 2002. P. 659–720.*

²¹ Про це: Пальмов И. С. К вопросу о сношениях чехов-гуситов с Восточной Церковью в первой половине XV в. Санкт-Петербург, 1889. С. 20–24; Його ж. Мануальник Вячеслава Коранды. С. 171–172; Dostálová R. Byzantská vzdělanost. Praha, 2003.

²² Публікація документа у грецькому оригіналі з перекладом російською мовою див.: Пальмов И. С. К вопросу о сношениях чехов-гуситов. С. 32–33.

²³ *Пальмов И. С. К вопросу о сношениях чехов-гуситов. С. 44.*

²⁴ *Мальшевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви: В 2-х т. Киев, 1872. Т. 1. С. 205.*

ченцем Геннадієм (Георгієм Схоларієм, майбутнім константинопольським патріархом)²⁵. Висловивши радість з приводу “відвернення чехів від папи” і надію, що вони будуть стояти “міцно на основах віри, переданої нам від Господа та Його учнів”, православні ієрархи оцінили чеський символ як “зрозумілий і придатний”. При цьому запевнили: “Що ж стосується... розходжень у звичаях, нам не складно доброзичливо і розважливо зробити безболісні поступки”²⁶. На думку російського історика І.Пальмова, гуситський рух у Чехії дійсно вирізнявся серед інших західноєвропейських реформаційних потоків і за сприятливих обставин міг призвести до зближення Чеської церкви з православним Сходом²⁷. Однак поразка гуситів і захоплення Константинополя турками перервали ці зносини.

Наприкінці XVI ст. ідея відновлення діалогу постала в чеськобратській громаді у Речі Посполитій. Саме тоді на її українсько-білоруських землях загострились відносини між православними і католиками, а Київська митрополія, внаслідок розділення в середині XV ст. і наростання внутрішніх кризових процесів, опинилась у складній ситуації. Її світська і духовна еліта усвідомлювала необхідність реформи. Руський єпископат на чолі з київським митрополитом Михайлом Рогозою, прагнучи зберегти суспільний статус православ'я, ініціював союз Київської Церкви із Римом, підтримала його і польська влада. Але унія, фактично, означала розрив канонічних і духовних зв'язків Києва з Константинополем. На це не погоджувалася частина духовенства і національної магнатерії, що пропонувала скликати новий Вселенський собор з метою об'єднання Західної і Східної церков. Прихильником собору був авторитетний політичний діяч і патрон православ'я, київський воєвода князь Костянтин Василь Острозький²⁸. Дізнавшись про перемовини групи архієреїв з Апостольською столицею і шукаючи союзників у протистоянні з унією, князь, маючи родинні зв'язки з могутнім кальвіністським родом Радзивілів, звернувся до протестантів. Відомою є участь останніх у “паралельному” протиунійному соборі у Бересті 1596 р. Доведена в історичній науці й співпраця князя Острозького і деяких православних магнатів з протестантськими патронами (сеньйорами) і пасторами (міністрами) в політичній та культурно-освітній діяльності.

Однак досі остаточно не з'ясовано, хто був головним ініціатором ідеї альтернативної Берестейській унії з боку протестантів? В історіографії найчастіше згадуються кальвіністи: до них на певний час перейшло кілька впливових українських магнатських і шляхетських родин. Насправді ж чи не найактивнішим протестантським промотором нового церковного союзу був чеський брат Симон Теофіл (Богомил) Турновський – знавець багатьох мов, випускник Краківського і Віттенберзького університетів, ректор братської школи в Козьмінках, єпископ Спільноти чеських братів, автор низки творів, зокрема “Оборони Сандомирської згоди”, “Дзеркала віри християнської”, “Апології Турунського синоду”²⁹, один із перших у Східній Європі натхненників екуменізму.

²⁵ Публікація документу у грецькому оригіналі: *Freheri M. Rerum bohemicarum antiqui scriptores aliquot insignes, partim hactenus incogniti*. Hanoviae, 1602. P.89–90. У перекладі російською: *Гильфердинг А. Гус. Его отношение к православной церкви*. Санкт-Петербург, 1871. С.53–54.

²⁶ Цит. за: *Гильфердинг А. Гус. С.53*. Члени Празької гуситської консисторії надіслали до Константинополя ще одного листа (датований 29 вересня 1452 р.). Та православні, найочевидніше, не встигли на нього відповісти. Публікація листа у: *Palacky F. Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad: 1450–1471*. Wien, 1860. S.51–53.

²⁷ *Пальмов И. С.* К вопросу о сношениях чехов-гуситов. С.4.

²⁸ Так, у листі до володимирського єпископа Іпатія Потія (згодом київський унійний митрополит) від 21 липня 1593 р. князь Острозький виклав своє бачення майбутнього загальноцерковного об'єднувачого собору. На ньому він пропонував прийняти, зокрема, такі постанови: непорушність обрядів Східної Церкви, участь у соборі православних патріархів, виправлення на ньому “нѣкоторыхъ рѣчей въ церквахъ нашихъ, а звлаша... вымысловъ людскихъ” (тобто, за оцінкою більшості істориків, язичницьких обрядів), закладання “школь и наукъ вольныхъ”, позаяк серед духовенства “великое грубиянство умножилось” (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1851. Т.4. С.63–66).

²⁹ Найбільш рання інформація про Турновського і його твори: *Wegierski A. Libri quattuor Slavoniae Reformatae*. Amstelodami, 1679 (факсиміле: Warszawa, 1973). P.385–387. Див. також: *Bidlo J. Jednota bratrská v prvním vyhnání*: 3 t. Praha, 1900–1909; *Ejusdem Vzájemný poměr české a polské větve Jednoty bratrské v době od r. 1587–1609* //

Свою особливу симпатію до православ'я він ґрунтував на еклезіальній візії, сформованій ранніми діячами чеської Реформації і продовженій у XVI–XVII ст. Документально виклав її єпископ чеськобратської громади у Речі Посполитій Ян Амос Коменський. У своїй хроніці “Коротка історія слов'янської церкви” видатний учений і педагог вивів духовні підвалини чеського християнства не просто з кирило-мефодіївської традиції, а саме з “грецького обряду”³⁰. Популяризатор ідеї спорідненості “правдивої євангельської релігії з грецьким християнством”³¹, ґрунтованої на культурній і мовній спільності східних слов'ян, Теофіл Турновський проголосив її, зокрема, на синоді у Торуні (1595).

Торунський синод скликався з метою об'єднання протестантських громад Речі Посполитої (окрім сочиніян, які заперечували догмати Святої Трійці і Божественності Христа) у союз, здатний протистояти переслідуванням Католицької Церкви та ордена єзуїтів. Водночас на синод були запрошені й православні. Костянтин Острозький надіслав до Торуня свого секретаря – шляхтича Каспара Лушковського, який привіз інструкцію князя, що викладала умови можливої участі в союзі православних. У ній наводилась відома позиція Острозького, яка, з огляду на таємні переговори Іпатія Потія і луцького єпископа Кирила Терлецького з Апостольською столицею, набула різкого антикатолицького звучання. Інструкцію (її зміст підтверджено в історіографії) цитує у своєму полемічному творі “Антиризис” Іпатій Потій: “...Панове Римские а папезници, католиками ся назвавши, которого слова нигде в писме своем не мают, титул наш и слово тое Греческое узавши од нас Греков, узорповавши, собе его привлашают... яко завше был их милостям паном евангеликом прыхильным, зычливым, и тепер естем так зычливый же, беручи их милостей кривду за свою власную, упадок их милостей за свой власный, и – стережи, Боже, квалту якого – теды теж... их милостью переставати за одно... Кгдыж я инак не вем, же естесмо вси тыи, которые визнаваемо Отца и Сына и Духа Светого, естесмо вси одное веры, только порозненье деется в некоторых церемониях”³². Останні слова майже дослівно повторюють лист з Константинополя до Праги у 1452 р. Не випадково синод запропонував ідею не лише міжпротестантського, а й ширшого союзу, із залученням до нього православних.

Продуктивнішими виявилися контакти між православними і протестантами на Віленському соборі 1599 р. На ньому князь Костянтин Острозький був уже присутній особисто; з ним до Вільна прибула група православних магнатів (волинський воєвода Олександр Острозький, брацлавський каштелян Федір Сангушко, князі Йоаким Корецький, Кирило Рожинський, Георгій Пузина та ін.) і духовні особи: серед них – єпископи львівський Гедєон Балабан і перемишльський Михайло Копистенський. “Сповідання євангелічне” представляв цвіт русько-литовського і польського протестантизму на чолі з воєводами Христофором Радзивіллою, Андрієм Лещинським, Іваном Абрамовичем, Христофором Зеновичем, Георгієм Корсаком, маршалом Великого князівства Литовського Христофором Монвидом. Рішенням собору прийнято підсумковий документ – “Акт конфедерації шляхетства польського і литовського Східного Грецького і Протестантського сповідання”.

Časopis Maticе Moravské. Brno, 1917–1918. T.41/42, S.147–188; *Štiziński J. Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.)*. Wrocław–Warszawa, 1959; *Gmiterek H. Szymon Teofil Turnowski w obronie zgody sandomierskiej // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio Humaniora*. Lublin, 1976. T.31. S.13–40.

³⁰ Так, на думку Я.Коменського, “серед слов'янських народів первенцями Христа стали болгари. Їх швидко наслідували інші племена тієї ж мови... серби, боснійці, хорвати... Цю славу справу здійснили Кирило і Мефодій (грецькі єпископи, які однак знали слов'янську мову). Вони дісталися близько 861 Моравії... і там повернулися до Христа князь Святоплек, а після цього чеський князь Борживой. З тих пір світло Євангелії прийшло до Польщі... Русини і московити (теж народи слов'янські) були навернені в християнство (р. 980)... Звідси зрозуміло, що всі ці народи були навернені східною церквою і прийняли християнство за грецьким обрядом, так само народ чеський” (*Jana Amose Komenského Krátké dějiny cirkve slovanské*. Praha, 1893. Col.16–17).

³¹ *Krofta K. O bratrském dějepisectví*. Praha, 1946. S.124.

³² Цит. за: Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссией. Санкт-Петербург, 1903. Т.19. С.643, 645.

який визначив характер подальших відносин двох конфесійних партій³³. Насамперед, учасники собору визнали важливість спільних зусиль у боротьбі за релігійні права. З цією метою від кожної сторони були обрані провізори, покликані піклуватися “про усякого скривдженого... Грек – за інших Греків і Євангеликів, а Євангелик за інших Євангеликів і Греків, і всякі їхні утиски, втрати, образи й обтяження за віру... дружельно відхиляти”³⁴. В “Акті” – власне, більш політичному, ніж релігійному документі – особливо наголошувалося на співпраці, котра “не на словах, а на ділі” втілюватиме рішення Варшавської генеральної конфедерації. Остання ще у 1573 р. проголосила рівні права представників різних християнських церков у Короні (формула “чия країна, того і віра”), заклавши основи релігійної свободи у Східній Європі.

Натомість, протестанти на соборі у Вільні висунули ширші плани – створення міжцерковного союзу. Православним було запропоновано проект з 18 артикулів, підготовлений Теофілом Турновським, в якому визначались основні доктринальні і літургійні засади, спільні, на його думку, для православних і протестантів. В проекті формулювалося визнання обома церквами писань пророків та апостолів як джерела істини, переданої від Бога, прийняття Святої Трійці та Апостольського символу віри і стверджувалося, “що Христос є від вічності істинний Син Бога Отця, невимовним чином народжений від Отця, та істинна людина, яка народилася від Діви Марії, задля нашого спасіння... Що не Бог є винуватець гріха, але диявол і воля самої людини. Що істинно розкаяним, за благодаттю Божою, дається відпущення гріхів, заради Христа та у Христі. В гріху первородному зачаті й народжені всі люди. Хрещені вірні повинні виявляти добрі діла на свідчення нового життя і своєї подяки Богові. Христос, Спаситель наш, є єдиним Главою всієї Церкви видимої і невидимої. Церковне служіння необхідне для будівництва Церкви... Нікому не дозволено, без законного покликання, привласнювати собі посаду – учити в Церкві і чинити священнодійства. Дітей слід хрестити, не очікуючи їхнього зрілого віку. Вечерю Господню чинити під обома видами, за настановою Божою. Чистилище, в якому по смерті очищаються душі людські – чиста вигадка. Засуджуємо думку тих, хто думає, що буде колись кінець мукам, визначеним для нечестивців”³⁵.

У доповненні до проекту Теофіл Турновський виступив з ініціативою проведення міжконфесійних богослужінь і “братерських” Євхаристій, зустрічей мирян і священнослужителів, обміну дидасками і студентами. Православне духовенство прохолодно оцінило його пропозиції, як і сам проект, нагадавши присутнім канони Східної Церкви, що не дозволяли вирішувати таке питання без всецерковного обговорення і схвалення східними патріархами*. Визнавши обґрунтованість цього, міністри трьох протестантських спільнот Речі Посполитої (лютеранської, кальвіністської і чеськобратської) – Еразм Глічнер, Теофіл Турновський, Даниїл Николаєвський, Георгій Жарновицький, Мартін Яницький, Лаврентій Петровський – звернулися з листом до

³³ Найбільш рання інформація про учасників собору, його роботу і прийняті на ньому документи: *Wegierski A. Libri quattuor Slavoniae Reformatae*. P.478–495. Див. також: *Евгеній (Болховитинов)*. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. Киев, 1825; *Мальшевский И. И.* Александрийский патриарх. Т.2; *Oljančyn D.* Zur Frage der Generalkonföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599 // *Kyrios*. Berlin, 1936. Bd.1. S.29–46; *Kempa T.* Konstanty Wasył Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej. Toruń, 1997.

³⁴ Цит. за: *Lukaszewicz J.* Dzieje Kościołów wyznania helweckiego. S.130–132; *Oljančyn D.* Originaltext der Urkunde der Generalkonföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen // *Kyrios*. 1936. Bd.1. S.198–205; Акт конфедерации, заключенной в Вильно, шляхетством Речи Посполитой православного и протестантского исповеданий для взаимной защиты от гонений со стороны католического духовенства // Уния в документах. Минск, 1997. С.300–307.

³⁵ *Мальшевский И. И.* Александрийский патриарх. Т.2. С.148–149.

* Цікаво при цьому: відкидаючи унію як таку, що не об'єднувала західне і східне християнство в єдину церкву, а приєднувала Православну Церкву до Католицької з підпорядкуванням римському архієрею, самі православні вбачали союз з протестантами на тих же унійних принципах. Так, депутати від православного Віленського братства Святого Духа відповіли на вказаний проект своїми пропозиціями, в яких “євангеликам” радили приєднатися до “греків” шляхом підпорядкування патріархові. “А кды бы то Богъ здарити рачиль, жебы ихъ милость воспользъ нами одного патріаршего благословенства и его влады въ духовныхъ справахъ заживали, не могло бы быть льбѣй, абы-сьмы заодно, яко дѣти одного отца, въ духу единой зверхности и влады будучи... и пана Бога едиными усты и единымъ сердцемъ прославляли...” (Акты, относящиеся к истории Западной России. С.194).

александрійського патріарха Мелетія Пігаса, який тимчасово заступав Константинопольську кафедру. Вони нагадали Пігасу про попередні перемовини православних із “богемцями і німцями” і висловили впевненість, що їхнє теперішнє звернення до патріархів “буде витлумачено якнайкраще... і цей прояв нашої братерської любові буде прийнятий як порада про добру справу”³⁶. Мелетій Пігас у своїй листовній відповіді схвально оцінив бажання протестантів до співпраці, але питання нової церковної унії визнав передчасним. Утім, александрійський патріарх схилився до подальших контактів з “євангеліками” як потенційними союзниками православних³⁷.

Ці контакти, скеровані здебільшого у політично-правничу площину, підтримувались майже до середини XVII ст. Це проявлялося у спільних виступах на генеральних і провінційних сеймах при відстоюванні своїх релігійних прав: колективні протестації оголошувалися обома конфесійними партіями на варшавських сеймах 1597 р. і 1601 р., Краківському сеймі 1603 р., на багатьох вальних сеймах у 20–30-х роках XVII ст. Така співпраця узгоджувалася з рішеннями Віленського собору. Попри це, обговорюваний на ньому церковний союз так і залишився у проекті.

Небезпека створення цього союзу підштовхувала унійну партію до зближення з новою ієрархією Київської митрополії. Остання прагнула використати підтримку протестантів для свого юридичного визнання і зміцнення правового статусу православ'я в Речі Посполитій. А з Варшавським сеймом 1632 р., що посадив на королівський престол Владислава IV Вазу, та загостренням польсько-шведських відносин намітилось нове зближення православних і протестантів. Але й воно будувалось переважно на прагматичній основі. Причому з обох сторін. Це прочитується в листі київського митрополита Петра Могили від 12 травня 1632 р., в якому він закликав наймогутнішого протестантського патрона у державі – Христофора Радзивілла – ще більше згуртуватися з православними “через насилування прав і вольностей наших”³⁸ (що, втім, не зупинило Могилу від критики протестантів у полемічному творі “Літос”). Подібні міркування керували і протестантом Богуславом Радзивіллом, який шукав союзу з гетьманом Богданом Хмельницьким, тому що “інтереси наших вір є спільними”³⁹. А на сеймі 1632 р. українська козацька депутація намагалась розіграти “протестантську карту” у впливі на нового короля: “Нехай унія буде знищена й утверджена буде унія наша з тими, хто віддаляється від латинської віри і співчуває нашій долі, тобто, на руїнах унії католицької нехай утвердиться унія православно-протестантська”⁴⁰. Як бачимо, протестантизм часів Тридцятилітньої війни був впливовим чинником церковно-політичних відносин не лише в Європі. В Україні він допоміг Православній Церкві в її боротьбі за самозбереження.

Однак чи мав перспективу новий церковний союз, на котрий так сподівались протестанти і насамперед чеські брати? Питання майже риторичне, з огляду на глибинні доктринальні відмінності двох церков і неготовність європейського християнства в умовах міждержавного протистояння і релігійних війн до реального діалогу. А в українсько-білоруських землях його симпатії недовзі зазнали неповторної втрати: у 1608 р. зійшли з історичної сцени головні натхненники можливого союзу. Причому і князь Костянтин Острозький, і Теофіл Турновський відійшли на той світ в один рік, так і не реалізувавши свої екуменічні плани.

CZECH REFORM MOVEMENT AND EASTERN ORTHODOX: PAGE FROM THE HISTORY OF THE KIEVAN METROPOLIS

³⁶ Лист протестантів до Мелетія Пігаса та його відповідь, адресована Теофілу Турновському: *Węgierski A. Libri quattuor Slavoniae Reformatae*. P.495–450; *Lukaszewicz J. O kościołach braci czeskich*. S.176–177, 183–184.

³⁷ Див. про це: *Мальшевский И. И.* Александрійський патріарх. Т.2; *Любащенко В.* Кирилл Лукарис і протестантизм. Опыт межцерковного діалога. Одеса, 2001.

³⁸ Археграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т.7. С.90–91.

³⁹ Археграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. С.104.

⁴⁰ Цит. за: *Соколов И.* Отношение протестантизма. С.360.

Viktoriya LYUBASHCHENKO

*Ukrainian Catholic University
17, Svetsitskogo Str., Lviv, 79011, e-mail: doc_lub@ukr.net
Department of Church History*

The article highlights the issue of dialogue between the Orthodox Christians and Protestants, particularly in eastern lands of the Commonwealth in the late 16th to early 17th century. Shown in this the role of Hussites and Czech Brothers, which considered its program of Church reform similar of the historical and cultural traditions of Eastern Orthodox.

Key words: Hussites, Czech Brothers, the Orthodox Church, Kievan Metropolis.

**ЧЕШСКОЕ РЕФОРМАЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ И ПРАВОСЛАВИЕ:
СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ МИТРОПОЛИИ**

Виктория ЛЮБАЩЕНКО

*Украинский католический университет
ул. Свенцицкого, 17, Львов, 79011, e-mail: doc_lub@ukr.net
Кафедра церковной истории*

В статье освещена тема диалога между православными и протестантами, в частности на восточных землях Речи Посполитой в конце XVI – в начале XVII в. Показана роль в этом диалоге гуситов и чешских братьев, которые считали свою программу церковной реформы близкой к историческим и культурным традициям православия.

Ключевые слова: гуситы, чешские братья, Православная Церковь, Киевская митрополия.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2012.
Прийнята до друку 29.05.2012.